

Инглиз тили лексикасини о‘ргатishда когнитив yondashuv

Ismoilova Iroda
ismoilovairoda87@gmail.com
O‘qituvchi
Toshkent davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasidagi islohotlar, xususan, chet tillarini o‘qitish sifatini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish zarurati kontekstida ingliz tili leksikasini o‘rgatishda kognitiv yondashuvning ahamiyatiga bag‘ishlangan. Maqolada lingvistika, psixolingvistika, kognitiv psixologiya va o‘qitish metodikasi kabi fanlararo sohalardagi tadqiqotlar natijalari asosida lug‘at o‘zlashtirish mexanizmlari, o‘rganuvchilarning kognitiv faoliyati va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Kognitiv yondashuvning asosiy tamoyillari, jumladan, so‘zlarning ma’nosini tushunish, ularni turli kontekstlarda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirish va o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash masalalariga urg‘u beriladi. Shuningdek, maqolada til o‘rganish jarayonida o‘quvchilarning ona tili (o‘zbek tili) va o‘rganilayotgan til (ingliz tili) o‘rtasidagi lingvistik farqlarning ta’siri, jumladan, tilning tipologik xususiyatlari va tillalararo interferensiya kabi omillar muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ingliz tili leksikasi, kognitiv yondashuv, lug‘at o‘rgatish, o‘zbek tili, til o‘qitish metodikasi, interferensiya, madaniy kontekst.

Когнитивный подход в обучении лексике английского языка

Исмаилова Ирода
ismoilovairoda87@gmail.com
Преподаватель
Ташкентский государственный педагогический университет

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию значимости когнитивного подхода в обучении лексике английского языка в контексте реформ в сфере образования Республики Узбекистан, в частности, необходимости совершенствования качества преподавания иностранных языков в соответствии с современными требованиями. В статье на основе результатов исследований в междисциплинарных областях, таких как лингвистика, психолингвистика, когнитивная психология и методика преподавания, анализируются механизмы усвоения лексики, когнитивная активность обучающихся и вопросы формирования навыков самостоятельного обучения. Особое внимание уделяется основным принципам когнитивного подхода, включая понимание значения слов, развитие способности их использования в различных контекстах и обеспечение активного участия учащихся. В статье также обсуждается влияние лингвистических различий между родным языком учащихся (узбекским) и изучаемым языком (английским) на процесс изучения языка, включая такие факторы, как типологические особенности языков и межъязыковая интерференция.

Ключевые слова: Лексика английского языка, когнитивный подход, обучение лексике, узбекский язык, методика преподавания языков, интерференция, культурный контекст.

Cognitive approach in teaching English lexis

Ismoilova Iroda
ismoilovairoda87@gmail.com

Teacher
Tashkent State Pedagogical University

Annotation. *This article examines animal-based idiomatic expressions in English and Uzbek, focusing on zoonymic elements in phraseology. Phraseological units, stable word combinations with figurative meanings, reflect cultural traditions and values. The study compares common animal-related idioms in both languages, illustrating how animals symbolize human traits and behaviors. It highlights idioms that have equivalents in both languages, as well as English idioms without direct Uzbek counterparts. The article emphasizes the importance of learning phraseology for language acquisition, as these expressions enhance fluency, enrich language, and offer insights into cultural perspectives. By comparing English and Uzbek idioms, the research shows the universal yet culturally distinct ways animals are used metaphorically to convey human characteristics.*

Key words: *phraseology, phraseological unit, onomastics, zoonomy, linguistics, connotative meaning.*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi PQ-4623-sonli “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori mamlakatimizda ta’lim tizimini isloh qilish, xususan, chet tillarini o‘qitish sifatini zamonaviy standartlar asosida takomillashtirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini oshirish zarurligini belgilab berdi (Mirziyoyev, 2020). Ingliz tili bugungi kunda xalqaro muloqot, ilm-fan va texnologiyalar sohasida muhim ahamiyat kasb etar ekan, uning leksik boyligini o‘rganish va o‘rgatish metodikalarini takomillashtirish pedagogika oldidagi muhim vazifalardan biridir.

Hozirgi kunda lingvistika, psixolingvistika, kognitiv psixologiya va o‘qitish metodikasi kabi fanlararo sohalarda til o‘rganish jarayonini, ayniqsa, lug‘at o‘zlashtirish mexanizmlarini chuqur o‘rganishga katta e’tibor qaratilmoqda. Ushbu tadqiqotlar til o‘rganish jarayonida o‘rganuvchilarning kognitiv faoliyatini, ularning o‘z bilimlariga tayanishini, yangi axborotlarni mazmunli bog‘lashini va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishning muhimligini ko‘rsatmoqda. Kognitiv yondashuv o‘quv jarayonida aynan shu jihatlarga urg‘u beradi va talabalarning faol ishtirokini ta’minlashga qaratiladi.

Kognitiv yondashuv o‘quvchilarning lug‘at o‘zlashtirish mexanizmlarini, yangi so‘zlarni qanday qabul qilishlari, qayta ishlashlari, saqlashlari va esga olishlarini o‘rganadi. Bu yondashuv yodlash usullaridan farqli ravishda, so‘zlarning ma’nosini tushunishga, ularni turli kontekstlarda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirishga e’tibor qaratadi. Kognitiv yondashuvning asosiy maqsadi – o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash, ularda mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirish va lug‘at o‘zlashtirish jarayonini mazmunli qilishdir.

Ruhshunoslar e’tirof etishlaricha, inson bolasi kishilik jamiyati orttirgan tajribani so‘z orqali o‘zlashtiradi, chunki tafakkur so‘z yordamida sodir bo‘ladi (Petrovskiy, 1992). So‘z til birligi sifatida tushuncha(lar)ni ifodalaydi. Tildagi so‘zlar majmuyi leksikani sistema sifatida tashkil etadi. Chet til leksikasi maktab minimumining aktiv qismi 1000 tacha leksik birlikdan tashkil topadi. Shu asosda yana maktab o‘quv sharoitiga moslab passiv leksik birliklar tanlanadi. Lug‘at boyligi hajmi o‘quv soatlari miqdoriga bevosita bog‘liq bo‘ladi (Jalolov, 2012; 134).

O‘zbek talabalariga ingliz tili lug‘atini o‘rgatish, o‘quvchilarning o‘ziga xos til va madaniy asoslarini e’tiborga oladigan nozik, kontekstga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvni talab qiladi. Samarali lug‘at o‘rgatish shunchaki yodlashdan tashqari, chuqur tushunish va faol qo‘llashni rag‘batlantiradigan strategiyalarni o‘z ichiga olishi kerak. Quyidagi asos asosiy tamoyillar va amaliy usullarni bayon qiladi:

a) *Til Asoslari va Tillalararo Interferensiya.* Dastlabki muhim qadam – o‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi tipologik farqlarni tushunishdir. O‘zbek tili aglyutinativ til bo‘lib, ega-to‘ldiruvchi-kesim (SOV) gap tuzilishi bilan ajralib turadi, bu esa ingliz tilining ega-kesim-to‘ldiruvchi (SVO) tartibidan

keskin farq qiladi. Bu farq o'zbek o'rganuvchilari ingliz sintaksisini va shu bilan birga, gap kontekstlaridagi leksik birliklarni qanday qabul qilish va o'zlashtirishlariga ta'sir qilishi mumkin. Bundan tashqari, o'zbek tilida predloglar, artikllar va frazali fe'llar kabi grammatik xususiyatlarning yo'qligi o'rganuvchilar uchun sezilarli qiyinchiliklar tug'diradi. O'zbek tilida ko'pincha yagona so'zlar yoki so'zdan keyingi qo'shimchalar orqali ifodalangan bu elementlar, tushunish va to'g'ri foydalanish uchun aniq ko'rsatma va kontekstual amaliyotni talab qiladi.

b) *Kontekstual Leksik Taqdimot va Semantik Kartalashtirish.* Bir soatlik dars chog'ida ko'pi bilan sakkiztagacha leksik birlik o'rgatilishi ko'zda tutiladi. Ta'kidlangan taqsimot tartibini belgilashda metodik mezonlarga amal qilmoq zarur. Sodda qilib, taqsimot mezonlarini quyidagicha tavsiflash mumkin: 1) leksikani nutq faoliyati shakli (reproduktiv va retseptiv)ga qarab ajratish, ya'ni nutq talabiga ko'ra taqsimlash yoki o'qitish maqsadini nazarda tutish; 2) nutqiy mavzulami e'tiborga olish; 3) o'quvchilar til tajribasini hisobga olish; 4) til ichki interferensiyasini bartaraf etishni ko'zlash; 5) yangi grammatik hodisani tanish leksik birliklarda, yangi leksikani o'rganilgan grammatika vositasida berish; 6) leksik qiyinchiliklarni bo'lib (chegaralab) o'rgatish (Jalolov, 1992; 156). Lug'at birliklarini alohida taqdim etish pedagogik jihatdan noto'g'ri. Samarali lug'at o'rgatish boy, mazmunli kontekstlarda, masalan, asl hikoyalar, dialoglar yoki tematik birliklarda yangi so'zlarni o'rgatishga ustunlik beradi. Xarid qilish, sayohat qilish yoki kundalik ishlar bilan bog'liq haqiqiy hayotiy vaziyatlar o'quv materiallarining dolzarbligini oshiradi va leksik birliklarni aniq tajribalar bilan bog'lashni osonlashtiradi. O'z ichiga xaritalar yoki tushunchalar to'rlari kabi semantik kartalashtirish usuli, leksik birliklar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda, ularning nozik farqlarini chuqurroq tushunishda yordam berishi mumkin.

c) *Kognatlardan va O'zlashma So'zlarni Anglashdan Foydalanish.* Ingliz va o'zbek tillari o'rtasida o'xshash bo'lgan kognat va o'zlashma so'zlardan strategik foydalanish, dastlabki ishonchni ta'minlash va lug'atni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ushbu til mosliklarini aniqlash va ularga aniq e'tibor qaratish (masalan, television, computer, internet) kognitiv yukni kamaytirishi va lug'at o'zlashtirishning dastlabki bosqichlarini tezlashtirishi mumkin. Shunga qaramay, o'qituvchilar potensial chalkashliklarni bartaraf etish uchun "soxta do'stlar" – shakli o'xshash, ammo ma'nolari boshqa bo'lgan so'zlarga ham e'tibor qaratishlari kerak.

d) *Ko'p Sensorli Ma'lumotlar va Texnologiyalarni Integratsiya Qilish.* Vizual va ko'p sensorli resurslarni birlashtirish, ayniqsa vizual o'rganuvchilar uchun lug'at o'rganishni yaxshilash uchun juda muhimdir. Fleshkartalar, rasmlar va videolardan foydalanish so'zlarni tegishli tasvirlar va real obyektlar bilan bog'lashga imkon beradi, bu tushunish va eslab qolishni osonlashtiradi. Quizlet, Duolingo yoki Memrise kabi til o'rganish ilovalari kabi texnologiyalar bilan ta'minlangan o'quv (TEL) vositalaridan foydalanish o'z-o'zini boshqaruvchi o'qish va maqsadli leksik birliklarga takroriy ta'sir qilish uchun samarali bo'lishi mumkin.

e) *Leksik Yondashuv va Bo'laklarga Asoslangan O'rganish.* Alohida so'zlardan ko'ra tilning bo'laklarini (kolokatsiyalar, ko'p so'zli birliklar) o'rgatishga ustunlik beradigan leksik yondashuv, erkin gapirish va idiomalar tildan foydalanishni rivojlantirish uchun juda foydali. Kolokatsiyalarga (masalan, make a decision, fast food) e'tibor qaratish, o'rganuvchilarga umumiy so'z birikmalarini o'zlashtirishga imkon beradi, bu esa og'zaki va yozma aloqada tabiiylikni oshiradi. Ushbu yondashuv shuni tan oladiki, ma'no ko'pincha alohida so'zlar orqali emas, balki leksik iboralar orqali etkaziladi.

f) *Tarjimadan Tanlab Foydalanish va Birinchi Til Yordami.* Asosiy maqsad ingliz tilida erkin gapirishni rivojlantirish bo'lsa-da, tarjimadan oqilona foydalanish, ayniqsa boshlang'ich o'rganuvchilar uchun yordamchi mexanizm bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tarjima noaniq ma'nolarni aniqlashtirishi va o'rganuvchining birinchi tili va maqsadli til o'rtasida semantik ko'priq qurishga yordam berishi mumkin. Shunga qaramay, o'qituvchilar tarjimaga kuchli tayanishdan strategik ravishda voz kechishlari, o'rganuvchilarni kontekstual tushunish va maqsadli til bilan faol munosabatda bo'lish orqali yangi lug'atni o'zlashtirishga undashlari kerak.

g) *Madaniy Jihatdan Dolzarb Leksika va Madaniyatlararo Taqqoslashlar.* O‘zbek va ingliz tilida so‘zlashuvchi kontekstlarning madaniy jihatdan tegishli lug‘atini birlashtirish o‘rganuvchilarga o‘zlarining mavjud bilimlari va maqsadli til o‘rtasida mazmunli aloqalarni o‘rnatishga imkon beradi. O‘zbek madaniyatiga oid lug‘atni (masalan, palov, choyxona, Navro‘z) o‘rgatish, so‘ngra ingliz tilidagi ekvivalent yoki tegishli atamalarni muhokama qilish madaniyatlararo tushunish uchun asos yaratadi. Ushbu yondashuv talabalarning motivatsiyasini va faolligini oshiradi.

h) *O‘yinlashtirish va Faoliyatga Asoslangan O‘rganish.* Til darsiga o‘yinlar va mashg‘ulotlarni kiritish lug‘at o‘zlashtirishda talabalarning faolligi va motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishi mumkin. So‘zlarni moslashtirish, krossvordlar va so‘z bingo kabi o‘yinlar o‘rganishni yoqimli va interaktiv qilishi mumkin. Hikoya aytish yoki rolli o‘yinlar kabi hamkorlikdagi mashg‘ulotlar lug‘atni kommunikativ kontekstlarda mustahkamlaydi va faol foydalanish va esda saqlab qolishga yordam beradi.

i) *Interval bilan Takrorlash va Faol Esga Olish.* Samarali lug‘at o‘rgatish muntazam takrorlash va mashq qilishni ta’kidlaydi. Lug‘at birliklarini o‘sib boruvchi intervallarda takrorlash usuli bo‘lgan interval bilan takrorlashdan foydalanish uzoq muddatli xotirani yaxshilashi isbotlangan. Lug‘atni qabul qiluvchi va reproduktiv vazifalarga – o‘qish, yozish, gapirish va tinglashga kiritish faol esga olishni ta’minlaydi va o‘zlashtirishni rag‘batlantiradi.

j) *O‘ziga Xos Birinchi Til Interferensiyasi va Qiyinchiliklarini Hal Qilish.* O‘qituvchilar ingliz tilini o‘rganayotgan o‘zbek o‘rganuvchilari duch keladigan umumiy muammolardan xabardor bo‘lishlari kerak. Bular notanish tovushlarni talaffuz qilishda qiyinchiliklarni (masalan, “think” so‘zidagi /θ/ yoki “water” so‘zidagi /w/) o‘z ichiga oladi. Shuningdek, ingliz semantikasining nozik jihatlariga, jumladan, sinonimlar, omonimlar va polisemiyaning nozik farqlariga e’tibor qaratish kerak, ular o‘zbek o‘rganuvchilari uchun alohida qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin. Ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun aniq ko‘rsatma va maqsadli amaliyot zarur.

Leksika tilning fundamenti hisoblanadi. "Grammatika vositasida minimal miqdorda ma'lumot yetkazish mumkin; leksikasiz esa hech qanday ma'lumot yetkazish mumkin emas" (Wilkins, 1976). Shu sababli, leksikani o‘qitish, shuningdek, uning tadqiqi muhim ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchilar ham, talabalar ham leksikani o‘qitish va o‘rganishga katta e’tibor qaratadilar. Ingliz tilini chet tili sifatida o‘zlashtiruvchilar uchun leksikani o‘rganish va yodlash jarayoni hamon mushkul hisoblanadi. Leksikani o‘rganish va o‘qitish jarayonida muvofiq strategiyalarning o‘rni beqiyosdir. Leksikani o‘rganish strategiyalari borasidagi tadqiqotlar barcha ingliz tilini chet tili sifatida o‘zlashtiruvchilar uchun zarur va amaliy ahamiyatga egadir. Ming yillar davomida tadqiqotchilar leksikani o‘rganish va o‘qitishning ko‘plab yondashuvlarini, xususan, Grammatika Tarjima metodi, Audiolingual metod kabilarni taklif etganlar. Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi bilan, mamlakat ichida va xorijdagi olimlar leksikani o‘qitishning yangi metodlarini o‘rganmoqdalar. O‘rganishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, mazkur yangi yondashuv insonning kognitiv rivojlanish qonuniyatlariga muvofiq keladi.

Kognitiv tilshunoslikni leksikani o‘qitishga ta’siri. 1970-yillarda vujudga kelgan kognitiv tilshunoslik fanining yangi shakllangan subdisiplinasi bo‘lishi bilan bir qatorda, uning alohida tarmog‘i ham hisoblanadi. U tilni axborotni qayta ishlash, tartibga solish va translyatsiya qilish vositasi sifatida talqin etadi. Kognitiv tilshunoslik tilning insonning jismoniy tajribasiga hamda dunyoni konseptualizatsiya qilish uslubiga asoslanishi to‘g‘risidagi e’tiqodga tayangan holda ish yuritadi. Kognitiv tilshunoslik, jumladan, leksikani o‘qitishga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. U leksikani o‘qitish uchun butunlay yangi nazariy asosni taqdim etadi. Lakoff va Jonson kabi kognitiv tilshunoslar leksika borasida chuqur tadqiqotlar olib borganlar. Ularning tadqiqotlariga muvofiq, so‘zlarning ma’nolari tasodifiy xarakterga ega emas, balki insonning tashqi olam bilan o‘zaro munosabati tajribasiga asoslanadi, degan xulosaga kelish mumkin. Lakoff va Jonson mujassamlashgan tafakkur, kognitsiyaning ongsiz xarakteri hamda metaforaga alohida e’tibor qaratadilar. Bundan tashqari, kognitiv tilshunoslar "sxema" deb nomlangan strukturaga ega bo‘lgan xaritalash prinsiplarini ham ilgari suradilar. "Sxema" yordamida biz konkret ma’no negizida abstrakt

ma'noni tushunishimiz mumkin (Lakoff & Johnson, 1980). Kognitiv tilshunoslar insonning eng muhim tajribasi o'z tanasini idrok etish, uning funksional va strukturaviy xususiyatlarini anglash hamda tashqi olam bilan o'zaro aloqada bo'lish deb hisoblaydilar. Demak, tana tajribasi konkret va abstrakt hodisalarning kontseptual metafora modellashtirilishining manbai vazifasini o'taydi. Kognitiv tilshunoslik tomonidan taklif etilgan prototip kategoriyasi va obraz sxemasi kabi bir qator nazariyalar leksikani o'qitishda o'z aksini topmoqda. Ko'plab o'qituvchilar va tadqiqotchilar kognitiv yondashuvga asoslangan leksikani o'qitish strategiyalaridan ilhomlanib, nazariyalarni bevosita ta'lim amaliyotiga joriy etmoqdalar. Ta'lim amaliyoti jarayonida o'qituvchilar kognitiv nazariyalardan foydalangan holda talabalarga nima uchun bir so'zning turli ma'nolari mavjudligini hamda uning turli ma'nolari kelib chiqishining sabablarini tushuntirishga ko'maklashishlari mumkin. So'zning ma'nosi insoniyatning tarix davomida tashqi olamni idrok etishi natijasida o'zgarib borgan. Bundan tashqari, gap ichidagi so'zni idrok etish insonning kognitiv qobiliyatiga ma'lum darajada bog'liq. Kognitiv tilshunoslik tilshunoslikni, shu jumladan, leksikani tadqiq etish uchun yangicha va o'ziga xos perspektivani taqdim etadi. Kognitiv tilshunoslik ingliz tilida leksikani o'rganish va o'qitish bilan bog'liq barcha muammolarni hal eta olmasa-da, u ingliz tili leksikasini o'qitish va o'rganishga o'rnini bosib bo'lmaydigan hissani qo'shganligini inkor etib bo'lmaydi.

Kognitiv tilshunoslikning nazariy asosi tilning voqelikning tana orqali idrok etilishiga va kognitiv jarayon orqali shakllanishiga asoslanadi, deb hisoblaydigan tadqiqotda o'z aksini topgan. Til sub'ektlar va dunyo o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasidir. Kognitiv nuqtai nazardan biz prototip nazariyasi, obraz sxema va metafora nazariyasini o'z ichiga olgan ba'zi kognitiv nazariyalarni ilgari suramiz. Ushbu nazariyalar asosida kognitiv tilshunoslik nazariyalarini amaliyotda qo'llanilishini ko'rsatish uchun ingliz tili lug'atini o'rgatish bo'yicha ayrim strategiya va misollar ham taqdim etiladi. Kognitiv tilshunoslikning ingliz tili lug'atini o'rgatishda qo'llanilishi talabalarga lug'atni yaxshiroq tushunishga va ingliz tilidagi lug'atdan yaxshi foydalanishga yordam beradi. Aytish mumkinki, kognitiv tilshunoslik ingliz tili lug'atini o'rgatishning ajoyib va innovatsion usulidir.

Biroq, bu an'anaviy o'qitish usulidan voz kechiladi degani emas. Darhaqiqat, kognitiv tilshunoslik an'anaviy usullarga nisbatan lug'at o'rgatish bo'yicha bir qator afzalliklarga ega, ammo u ingliz tili lug'atini o'rgatishdagi barcha muammolarni hal qila olmaydi. Kognitiv yondashuvdan foydalanilganda, talabalarga lug'atni yaxshi o'rganishga yo'naltirish uchun uning chegaralari bilan yaxshi tanishish maqsadga muvofiq.

Leksik strategiya va uning tarkibiy qismlari – bu o'quvchi tilning so'z boyligi haqidagi bilimlarni tushunish, eslab qolish va ulardan foydalanish uchun ishlatadigan aqliy usullar va harakatlarning to'plamidir. So'zlarni yodlash va o'zlashtirish uchun qo'llaniladigan usullar tizimi hamda lug'atga oid mashqlar tizimi strategiyaning texnologik asosini yaratadi. Bu kognitiv yondashuvga asoslangan holda so'z boyligini o'rgatish modelining jarayon bilan bog'liq qismidir.

Kognitiv yondashuvga tayangan holda, so'zlarni faol va passiv o'rgatish texnologiyasi ko'p vaqt sarflamay, ijobiy natijalarga erishishni ta'minlaydi. Bu usul bilan shakllantirilgan so'z boyligi ko'nikmalari talabalarga so'zlarni birlashtirishga va haqiqiy matnlarni bemalol tushunishga yordam beradi. Yaxshi va mustahkam so'z boyligi ko'nikmalari, tinglangan va o'qilgan matnlardan ma'lumotni to'g'ri va chuqur tushunib olish imkoniyatini beradi. Kognitiv jarayonlarning barcha jihatlarini hisobga olgan holda shakllangan so'z boyligi ko'nikmalari talabalarga kundalik hayotda muloqot paytida yuzaga keladigan muammolarni muvaffaqiyatli hal etishga ko'maklashadi.

Kognitiv-pragmatik kompetentlikni modellashtirish jihatlari, nutq aktlari nazariyasi nuqtai nazaridan muloqot qilish jarayoni situatsiyasi Borkin, Reynxart (Borkin & Reinhart, 1978; 57), Braun va Levinson (Brown & Levinson, 1978; 56), Freyzer (Fraser & Nolen, 1981; 81), Goffman (Goffman, 1971), Formanovskayalar tomonidan taqdid qilingan. Lingvistik shaklni o'rganish kommunikativlikning ekstralingvistik parametrlari xilm-xilligi nutqning to'liq ma'nosini ochib berishda fragment va korrelyatsiyaning farqli jihati I.M. Kobozova (Kobozeva, 1986) va

Kolshanskiylar (Kolshanskiy, 2005) tomonidan o'rganilgan. Kommunikativlik va muloqot yuritish, tinglovchi va so'zlovchi o'rtasidagi uyg'un munosabat, shular barobarida nutq harakatga keladi.

"Kognitivlik va pragmatika lingvistik jarayonlarda o'sib borishi va unga muayyan ehtiyojning borligi hamda ularga motivlar berilishi, maqsadlarga yo'naltirilishi asoslanib borishi kerak" (Tufanova, 2010), – deydi Yu.V.Tufanova.

Kognitiv yondashuv nima?

Dastlab, kognitsiya (fikrlash jarayonlari) 1950-yillarda psixologiyada o'rganila boshlandi. Jerom Bruner kategorizatsiyaga asoslangan o'qitish nazariyasini ilgari surdi va Devid Ausubel verbal o'rganish jarayonida onglik hodisasiga ko'proq e'tibor qaratdi. Shunday qilib, asta-sekin o'qitish va o'rganishga kognitiv yondashuv ishlab chiqildi.

Yondashuv axborot va tushunchalarni tushunishga qaratilgan. Agar biz tushunchalar o'rtasidagi aloqalarni tushuna olsak, axborotni bo'laklarga ajratsak va mantiqiy aloqalar bilan qayta qura olsak, materialni eslab qolish va tushunishimiz oshadi. Shunday qilib, kognitiv o'rganish yodlash yoki eslab qolish haqida emas. Bu o'rganish qanday sodir bo'lishini chinakam tushunishni rivojlantirish haqida.

Biz ikkinchi tilni o'rganishga kognitiv yondashuvni qo'llaganimizda, biz buni o'rganish strategiyalaridan ongli ravishda foydalanishni o'z ichiga olgan ongli va asosli fikrlash jarayoni sifatida qabul qilamiz. O'rganish strategiyalari – bu axborotni tushunish, o'rganish yoki eslab qolishni yaxshilaydigan axborotni qayta ishlashning maxsus usullari. Agar o'qituvchi kognitiv strategiyalarni qo'llasa, u o'quvchining axborotni qaysi kanal orqali eng yaxshi qabul qilishini topishga harakat qiladi. Ba'zi o'quvchilar auditoriya orqali (eshitib) o'rganuvchilardir, boshqalari esa vizual yoki kinestetik (bu yerda ko'proq o'qing). Kognitiv yondashuv strategiyalari orqali o'quvchilar yangi tushunchalarni muvaffaqiyatliroq eslab qoladilar va qo'llaydilar hamda o'rganish jarayonining o'ziga chuqurroq tushunchaga ega bo'ladilar.

Quyida samarali qo'llanilishi mumkin bo'lgan ba'zi kognitiv strategiya mashqlari keltirilgan:

1. *O'quvchilarning tushunish va eslash qobiliyatlarini yaxshilash uchun turli xil vizualizatsiyalardan foydalaning.*

Vizualizatsiya mashqlari kognitiv o'qitish strategiyalari bilan shug'ullanganda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar maqsadli ma'lumotni mazmunli vizual, eshitish yoki kinestetik tasvirlarni yaratish orqali o'zgartiradilar. Masalan, ular o'qish parchasidan bir sahnani namoyish etishlari, ma'lum bir mavzu bo'yicha yoki biznes hisobotini tahlil qilayotganda poster taqdimotlari tayyorlashlari, aqliy xaritalar tuzishlari, assotsiatsiyalar yaratishlari, mnemonikalardan foydalanishlari, yangi lug'atni o'rganishda asosiy so'zlarni tagiga chizishlari, rang kodlashdan foydalanishlari va hokazo.

2. *O'quvchilardan avval o'rganilgan ma'lumotlarni esga olishlarini so'rang.*

Bu o'quvchilar avvalgi darslarni o'zlashtirayotganlarini bilish uchun dars boshida yaxshi takrorlash bo'lishi mumkin. Siz o'qish parchasidagi voqealar ketma-ketligini xotiradan yaratishni, o'tgan darsdan eslagan bir paragraf yoki 10 ta so'zni yozishni va hokazolarni so'rashingiz mumkin.

3. *O'quvchilardan har qanday grammatika mavzusini yoki lug'at to'plamini o'rganish jarayonida o'z tajribalari haqida o'ylashlarini so'rang.*

O'qituvchi, odatda, o'tilgan mavzuga taalluqli bo'lgan, lekin o'quvchilarning shaxsiy tajribasi bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy savollar to'plamini tayyorlaydi. Masalan, agar o'quvchilar sayohat haqida matn o'qigan bo'lsa, o'qituvchi tengdoshlar yoki guruhda muhokama qilish uchun "Sizning eng yaxshi/yomon sayohat tajribangiz qanday edi? Sayohat qilish uchun orzuvingizdagi manzil qayer? O'z mamlakatingizda biror chet ellikga yordam berganmisiz? Qanday? Sayohatchi ma'lum bir mamlakatga borishdan oldin nimalarni bilishi kerak?" kabi savollar tayyorlashi mumkin.

4. *O'rgatilayotgan narsa haqida bahs-munozara sessiyalarini tashkil qiling.*

Agar mavzu Marketing bo'lsa, o'qituvchi quyidagi bahs bayonotini tayyorlashi mumkin: "Eng yaxshi marketing strategiyasi – bu og'izdan og'izga tarqaladigan strategiya". Sinf ikki jamoaga

bo‘linadi. Birinchi jamoa o‘z dalillarini asoslab bayonotni qo‘llab-quvvatlaydi, ikkinchi jamoa esa berilgan bayonotga rozi emas. Ikkala guruhga o‘z dalillarini tayyorlash uchun vaqt beriladi. Bu yerda bahs sessiyalariga ba’zi misollarni ko‘ring.

5. *O‘quvchilarga muammolarni hal qilish mashqlarini bering.*

Bu ularga g‘oyalar qanday bog‘langanligini o‘rganishga va tushunishga yordam beradi. Muammolarni hal qilishning bir qismi tegishli natijaga erishish uchun maxsus ko‘nikma va bilimlarni qo‘llash bilan bog‘liq. O‘quvchilaringizni o‘rgangan narsalariga tayanishga va qiziqarli mashqlar orqali muvaffaqiyatga erishish yo‘llarini topishga undang.

• *Kognitiv strategiyalar:* "Cognitive strategies" so‘zining tarjimasini, o‘rganishni yaxshilash uchun qo‘llaniladigan ongli usullar.

• *Vizualizatsiya:* "Visualization" so‘zining tarjimasini, ko‘z oldida tasavvur qilish.

• *Aqliy xaritalar:* "Mind maps" so‘zining tarjimasini, g‘oyalarni grafik shaklda ifodalash.

• *Mnemonikalar:* "Mnemonics" so‘zining tarjimasini, yodlashni osonlashtiradigan usullar.

• *Assotsiatsiyalar:* "Associations" so‘zining tarjimasini, o‘xshashliklar orqali bog‘lanishlar yaratish.

• *Tagiga chizish:* "Underline" so‘zining tarjimasini.

• *Rang kodlash:* "Colour-coding" so‘zining tarjimasini.

6. *O‘qish mashqlarini bajarayotganda o‘quvchilardan o‘z tengdoshlari uchun savollar yaratishlarini so‘rash mumkin.*

Bu yaxshiroq tushunishga olib keladi, chunki o‘quvchilar matnni qidiradilar va savollarni shakllantirish uchun ma'lumotlarni birlashtiradilar va natijada yaxshiroq tushunish yuzaga keladi.

7. *O‘quvchilar lug‘at materialini turli o‘yinlar (bir-birlariga so‘zlarni ta’riflash, maqsadli lug‘at bilan hikoyalar yaratish, "qaynoq o‘rindi") va mashqlar orqali amaliyotda qo‘llaydilar.*

Ushbu o‘yinlar davomida ular maqsadli materialni og‘zaki ravishda takrorlaydilar va shu bilan uni mustahkamlaydilar. Yana bir ajoyib lug‘at mashqi shundaki, ularga matn va so‘zlar to‘plami beriladi va matndagi sinonim so‘zlarni berilgan ro‘yxatdagi so‘zlar bilan almashtirish so‘raladi. O‘quvchilar lug‘at elementlarini turli toifalarga ajratganda, ular bilan savollar tuzganda, ularni gaplarda ishlatganda, so‘zlarni uzoq muddatli xotiraga aylantiradilar va yaxshiroq kognitiv aloqalarni o‘rnatadilar.

Adabiyotlar ro‘yhati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). *Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida* (PQ-4623-son Qarori).
2. Petrovskiy, A. V. (Ed.). (1977). *Obshchaya psikhologiya* (2nd ed.). Prosveshcheniye. (Original Uzbek edition: Toshkent: O‘qituvchi, 1992).
3. Jalolov, J. (2012). *Chet til o‘qitish metodikasi*. O‘qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
4. Wilkins, D. A. (1976). *National syllabus*. Oxford University Press.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
6. Rosch, E. (1978). Principles of categorization. In E. Rosch & B. Lloyd (Eds.), *Cognition and categorization* (pp. 27-48). Erlbaum.
7. Lin, Y. (2011). Cognitive lexical semantics and the implications for college English learning and teaching. *Journal of Huber University of Education*.
8. Borkin, A., & Reinhart, S. M. (1978). "Excuse me" and "I'm sorry." *TESOL Quarterly*, 12(1), 57-69.
9. Brown, P., & Levinson, S. (1978). Universals in language usage: Politeness phenomena. In E. N. Goody (Ed.), *Questions and politeness: Strategies in social interaction* (pp. 56-289). Cambridge University Press.
10. Fraser, B., & Nolen, W. (1981). The association of deference with linguistic form. *International Journal of the Sociology of Language*, 1981(32), 93-114.

11. Goffman, E. (1971). *The presentation of self in everyday life*. Pelican Books.
12. Kobozeva, I. M. (1986). Teoriya rechevykh aktov kak odin iz variantov teorii rechevoy deyatel'nosti. *Novoe v zarubezhnoi lingvistike*.
13. Kolshanskiy, G. V. (2005). *Kontekstnaya semantika* (2nd ed.). Editorial URSS.
14. Tufanova, Yu. V. (2010). Kommunikativnaya situatsiya izvineniya: Kognitivno-pragmaticheskiy podkhod [Dissertation abstract, Irkutsk State University].